

УДК 371.4./376.72

Д. Ю. Кошевич,
викладач

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті проаналізовано основні історичні підходи до формування етноконфесійної толерантності. Визначено пріоритетні методики розвитку ідей етноконфесійної толерантності. На основі вітчизняних та зарубіжних досліджень обґрунтовано актуальність проблеми формування етноконфесійної толерантності.

Однією із головних проблем людського виміру є проблема толерантності у міжетнічних та міжконфесійних стосунках. Адже всі зусилля управлінців як на локальному рівні, так і на широкому тлі підпорядковані цій ідеї, реалізація якої забезпечує безконфліктний розвиток етноконфесійної взаємодії. Толерантність, безумовно, є проблемою дуже важливою для будь-якого поліетнічного суспільства, і для України вона становить один із найвагоміших чинників, від якого залежить її розвиток. Власне, це і зумовлює актуальність даного напрямку дослідження.

Метою даної статті є загальний аналіз ідеї толерантності у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних авторів у різні епохи розвитку людства.

Аналізуючи історичні інтерпретації особливостей толерантності, варто пригадати, що закони мікро- і макрокосмосу, системи "людина-світ" осмислювалися ще у стародавні часи. Проблеми "людина у світі речей" і "людина у світі людей" вимагали вирішення на практиці. Тому вже у Цицерона феномен моральності досліджується у конкретних відносинах між людьми, гармонійний розвиток яких забезпечується толерантністю [1: 47]. Визначаючи державу як "свого роду спілкування", Аристотель називав моральність засобом вирішення політичних проблем в ім'я щастя громадян. Відповідно до стародавніх конфуціанських текстів, які трактують соціальні відносини, ця сфера відносин передбачає шанобливе ставлення та добродійність як засоби соціального контролю [2: 112].

Пізніше у Старому і Новому Заповітах були проголошені головні принципи морального вчення християнства, які регламентували специфіку соціальної поведінки людей. У Нагорній проповіді Христа блаженними є сумирні, милостиві, миротворці; визначаються правила поведінки в межах неосудження, прощення, милосердя і любові. Важливо, що у Заповітах фіксується увага на принципі "зворотного зв'язку" при побудові людських відносин. Наприклад, "прощайте, і прощені будете" чи "не робіть іншим того, чого собі не бажаєте". "Норми Нагорної проповіді, – коментує П. Сорокін, – зазвичай інтерпретуються як такі, що закликають до бездіяльності і пасивності, проте насправді вони містять у собі метод активної толерантності – через любов до своїх ворогів, непротивлення ненависті" [3: 88].

Один із найосвіченіших і найталановитіших діячів епохи Відродження нідерландський письменник і вчений Еразм Роттердамський (Герхард Герхардс; 1469-1536) у своїх творах на морально-виховні, морально-філософські, богословські, педагогічні теми (педагогічний трактат "Про пристойність дитячої поведінки") прагнув підносити людей морально, облагороджувати їх, давати їм користь, служити не одному народові, а всьому людству [4].

Еразм був красномовним пропагандистом гуманістичного ідеалу людяності і справедливості. Як і його великі сучасники Т. Мор і Ф. Рабле, він вважав, що мати Природа створила людину доброю, наділивши її благородними поривами, здатністю сіяти світле і прекрасне.

Прагнення до гармонійного розвитку особистості привело цих гуманістів до переконання, що війна, велике лихо, повинна зникнути з лиця землі. "Скарга Миру" Еразма Роттердамського започаткувала серію трактатів гуманістів XVI-XVIII століть про вічний мир, до яких належать твори чеського педагога Я. А. Коменського, англійського мислителя В. Пенна, французьких просвітителів Ш. Сен-П'єра і Ж. Ж. Руссо, німецьких філософів-просвітителів І. Канта, Й. Фіхте та Й. Гердера, російського просвітителя В. Малиновського та інших.

Праці Еразма Роттердамського були відомі вченим Києво-Могилянської академії, вони були в бібліотеці цього навчального закладу, педагогічні принципи нідерландського гуманіста використовувались при організації навчання.

Ідеї виховання толерантності яскраво виражені в українській філософії та літературі. Вони звучать у творах Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка та інших виданих вітчизняних діячів.

У працях українських мислителів XVII ст. І. Вишенського та К. Ставровецького знаходимо думки про рівні права, про дружелюбність та взаємну повагу між людьми різних національностей.

У вченні Г. Сковороди Біблія постає взірцем для побудови соціальних відносин. Коло Любові окреслюється у Сковороди ланцюжками від людини до людини через Бога, а проблема "гармонійної рівноваги" (толерантності) розглядалася як така, що може бути вирішена лише для тих, хто "врагов любяє, добро воздавая врагам..." [5: 49]. Філософ високо цінував і пропагував культуру, традиції українського народу, його народну педагогіку, її принципи і методи. Він порушував питання виховання, насамперед, людини-громадянина, патріота, вчив зберігати доброту, дружбу, почуття людяності, чистоту помислів і вчинків, совість, миролюбність, "Бога в людині".

Тарас Григорович Шевченко виділяв добро, ненасилля, волелюбність – як найвище благо, вірив в їхню перемогу над злом і тиранією. Іван Франко був впевнений, що людина прагне до щастя, а дорога до нього лежить через добро, мир, любов до інших людей. Істинний гуманізм притаманний творам Лесі Українки. Її герої є носіями добра, миролюбності, гуманізму, свободи.

Сутність педагогічних концепцій видатного українського вченого, першого Президента України М. С. Грушевського полягає, насамперед, у вихованні гуманістичної, миролюбної особистості. До скарбниць нашої національної педагогіки ввійшли ідеї М. Грушевського про формування в молоді національної свідомості, в основу якої покладені почуття любові та гордості за приналежність до своєї нації.

Українські педагоги початку XX століття С. Русова та Г. Ващенко пов'язували проблему толерантності в педагогіці з проблемою народності. Так, С. Русова наголошувала, що виховання моральних якостей дитини починається з виховання любові до рідного краю, до свого народу. "Любов до рідної країни – це перший найкращий крок до широкої загальнолюдської гуманності, поваги до людей; це вияв самоповаги та бажання собі свободи та незалежності" [6: 61].

Г. Ващенко у праці "Виховний ідеал" підкреслював необхідність дотримання гуманістичного принципу під час виховання шанобливого та справедливого ставлення до інших народів [7].

Розглядаючи генезис виховання, не можна обійти увагою твори А. Макаренка. Його принцип – якнайбільше вимогливості до людини, але водночас і якнайбільше поваги до неї – виражає суттєвий аспект виховання в дусі толерантності та є основою для його реалізації. Підозрілість, недовіра, приниження особистої гідності учня повинні бути виключені зі шкільної практики.

Ренесанс цих ідей відбувся в середині XX ст. і пов'язаний з ім'ям великого педагога-гуманіста В. О. Сухомлинського. Поклавши в основу своєї педагогіки принцип терпимості, В. О. Сухомлинський створив програму виховання школярів в дусі загальнолюдських цінностей. Серед педагогічно впливових елементів цієї програми він виділив насамперед те, що стосується виховання душевності – почуттів, що мають характер толерантності, зокрема: тактовність, делікатність, чуйність, радість спілкування, чутливість, доброзичливість, вдячність, сердечність, повага до інших. Вчений-педагог вважав важливим таке виховання, за якого дитина відчувала б серцем іншу людину [8: 7]. На основі почуттів, на його думку, формується система моральних звичок, серед яких він виділяв звичку допомагати старим, слабким, самотнім незалежно від того, близькі це люди чи "чужі", ділитися своїми радіщами, задоволеннями, розвагами з іншими людьми, не завдавати нікому турботи чи болю.

Потужним напрямом в педагогіці, який базується на ідеалах толерантності, є "педагогіка миру", що набула величезного розмаху та актуальності в нашій державі. Дослідженням цієї проблеми займаються такі вчені як С. Я. Дем'янчук [9], М. В. Кабатченко [10], Г. Н. Ковальова [11], А. С. Сиротенко [12] та інші.

Узагальнюючи окремі науково-педагогічні доробки цих учених, суть виховання толерантності можна визначити як:

- навчання молоді мирно жити в конфліктному світі, шукати засоби виходу з конфліктів без використання сили, бути активними в справі підтримки миру на землі;
- вироблення поваги до людей, дітей, старих, хворих та інвалідів;
- повага до людей інших національностей, до їх мови, культури;
- прагнення до встановлення повного взаєморозуміння між усіма народами;
- відмова від створення "образів ворогів", заміна їх "образами партнерів, друзів".

Актуальними для педагогіки толерантності є ідеї гуманістичного виховання, над якими працюють відомі вчені сучасності, такі як Г. О. Балл [13], В. О. Білоусова [14], О. В. Сухомлинська [15] та багато інших.

В. Євтух, аналізуючи питання міжетнічної толерантності в Україні, робить висновок, що рівень толерантності цих відносин дуже високий, але існує тенденція конфлікту з владою, неприязнь на регіональному рівні, протистояння в Криму [16: 161]. На його думку, можна кваліфікувати як толерантне таке суспільство, в якому засади прав людини є розвинутими, тобто, в якому сформоване громадянське суспільство [16: 166].

В умовах незалежної України, науковий інтерес до дослідження етнотолерантності, релігії як суспільних феноменів значно зріс. Посилилась увага дослідників до вивчення національної самобутності українського православ'я, етноконфесійної специфіки культури, ролі конфесійних чинників в утвердженні української національної ідеї, питань становлення в Україні національної церкви. Ці проблеми нині плідно досліджують вітчизняні релігієзнавці нової генерації, зокрема С. Здіорук [17], О. Саган [18], Б. Яськів [19]. Не обтяжені старими стереотипами, вони демонструють перспективні підходи до вивчення окремих аспектів взаємодії етносу і релігії. Проте, політологічного осмислення проблем релігії і церкви в контексті етнонаціонального розвитку України бракує й досі.

На думку С. Здіорука, сучасний період трансформації духовності українського народу вимагає вдумливого та ґрунтовного аналізу релігійних цінностей, вивчення етноконфесійної специфіки релігії в Україні, усвідомлення і врахування релігійних чинників у національній стратегії розвитку. Питаннями співвідношення етносу та релігії, особливостей та історичних форм їх взаємодії присвячена робота О. В. Шуби. [20].

Значний інтерес становлять надбання педагогіки часів радянської доби, а також сучасних російських науковців.

У сучасній російській педагогіці проведено багато досліджень, пов'язаних з теоретичними основами та особливостями практичного впровадження толерантності в життя та практику освітнього простору. Це відомі праці Є. В. Бондаревської, В. В. Серікова, І. С. Якиманської [21] та низки інших авторів. Спільною рисою згаданих досліджень є ідея, що в своєму розвитку освітня система повинна орієнтуватися на образ культури ХХІ століття як "цілісного явища, що робить людей, які населяють певний простір, з простого населення – народом, нацією" (Д. С. Ліхачов), як діалогу і взаєморозуміння минулих, сучасних і майбутніх культур (М. М. Бахтін, В. С. Біблер).

Проблема толерантності посідає важливе місце у працях *зарубіжних учених-педагогів та класиків філософії*.

У Г.-В. Гегеля можна знайти досить чітку схему діалектичного взаємопорозуміння "Я" і "не-Я". Відповідно до цієї схеми, толерантність у термінах людської любові фіксується за допомогою "зворотного зв'язку", принцип побудови якого наведений ще у релігійних Завітах [22: 64].

Співчуття як "першофеномен моралі" займає важливе місце у розробках А. Шопенгауера. Притаманні даному явищу передбачливість і поблажливість у реагуванні на всякого "іншого, він розглядав як необхідну передумову запобігання збиткам і втратам, суперечкам і сутичкам. Принциповою виглядає теза філософа, що "ми повинні кожного сприймати і визнавати з даною його індивідуальністю, якою б вона не була" [23: 357].

Сутність толерантності як важливої особистісної якості розкриває у своїх працях відомий чеський педагог Я. А. Коменський. Автор "Великої дидактики" розробив правила поведінки та ставлення вчителя до своїх вихованців, де підкреслив, що вчителями можуть бути кращі, найбільш високоморальні з людей [24].

Величезний вплив на розвиток педагогічної теорії і практики виховання в різних країнах мав авторитарний підхід. Багато його прихильників виступали за виховання дітей в атмосфері насильства та страху і вимагали широкого використання покарань.

На протигагу авторитаризму виникає концепція вільного виховання. Так, вихідною позицією педагогічних поглядів відомого французького філософа та педагога Ж. Ж. Руссо була ідеалізація природного стану людини. На його думку, виховання повинне здійснюватись відповідно до природи вихованця. Свобода – одне з природних прав людини, і ніхто не повинен відбирати це право. Роль педагога повинна зводитись до того, щоб навести дитину на правильне вирішення проблеми, здійснюючи непрямої вплив. Таким чином, акцент робиться на актуалізації активності вихованця, розвитку його ініціативи при непрямому і тактовному керівництві наставника. Отже, виховання – це не насильницький вплив дорослого, а засіб вільної орієнтації дитини в навколишньому світі. У своїй відомій книзі "Еміль, або Про виховання" Руссо писав: "Не давайте вашому учневі ніяких словесних уроків; він повинен отримувати їх лише з досвіду; не накладайте на нього ніяких покарань, бо він не знає, що таке бути винним; ніколи не примушуйте його просити вибачення, бо він не зумів би вас образити" [25: 19].

М. Монтесорі визначила місце вихователя в процесі виховання особистості таким чином: завдання педагога полягає не у втручанні в природний процес виховання, а в спостереженні за ним без посягання на свободу дитини.

Л. М. Толстой, як основоположник ідеї вільного виховання в Росії, вважав що "єдиним методом освіти є досвід, а єдиним критерієм його є свобода". Під свободою Л. М. Толстой розумів толерантний вплив однієї людини на іншу з метою формування у вихованця моральних звичок і якостей особистості. Розмірковуючи про роботу сільського вчителя, Л. Толстой писав, що "освіта в житті та книзі не може бути насильницькою і повинна приносити насолоду учням" [26].

У практичному плані особливий інтерес з точки зору послідовної реалізації ідеї толерантності в педагогічній діяльності викликають положення, розроблені відомим французьким вченим С. Френе. Його гуманістичні ідеї знайшли відображення у роботі "Педагогічні інваріанти" [27].

Серед гуманістів останнього десятиріччя XX століття варто назвати американського вченого Б. Спока [28]. Девізом усього життя Б. Спока є: "Усе краще дітям!", "Все для дітей!". Ця система виховання побудована на принципах доброти та довіри до дитини. Його теорія – це рішучий перехід від авторитарності у спілкуванні з дітьми до толерантності в педагогіці. Б. Спок виступає проти авторитарних методів виховання і на перше місце ставить батьківське тепло, свободу дитини, її творчу діяльність.

Уперше питання про педагогічну толерантність порушив німецький науковець М. Бубер. Він визначив ряд важливих якостей толерантності, показав зв'язок толерантності з життям людей у малих групах, виявив якості толерантної та інтолерантної особистості [29].

В основу дослідження етноконфесійної толерантності німецьких мислителів, безумовно, покладені, окрім інших, праці М. Вебера та К. Маннгейма. Учення М. Вебера про соціальні функції університетської освіти виявилось сполучною ланкою між ідеалом ліберальної освіти та ідеєю харизматичної освіти, що бере початок у філософії Ф. Ніцше. Проте, філософська "елітарна традиція" у М. Вебера знаходить своє вище втілення не в "авторитарній диктатурі", а в ідеї "меритократичного", тобто ділимого суспільства, хрещеним батьком якої став відомий німецький соціолог, філософ, політолог К. Маннгейм.

К. Маннгейм відомий, насамперед, як автор теорії "соціальної освіти", яку він вивів з іншої своєї теорії "екзистенціальної детермінації" поведінки і образу мислення людини [30]. Він вважав, що існує особлива соціальна група, потенційно здатна вирватися з порочного кола "зв'язаності буттям", – творча, "вільно ширяюча" інтелігенція. З інтелігенцією вчений пов'язував надії на збереження демократій в епоху "масових спадів", схильних до небезпеки встановлення тоталітарного режиму фашистського типу. Ідеї К. Маннгейма мали значний вплив на соціологічну думку Заходу, хоча у нього й не було послідовників, які б беззастережно прийняли його соціологічну методологію.

В основу, власне, конфесійної толерантності у Німеччині, покладені праці батька німецького гуманізму Р. Агрікола та Я. Вімпфелінга.

Лист до друга "Про метод навчання" та шеститомний трактат "De invention dialectica" Р. Агрікола мали визначний вплив на подальший розвиток німецької педагогіки. На думку Р. Агрікола, мета навчання трояка: спочатку вірно зрозуміти прочитану думку, потім зрозуміле утримати в пам'яті, нарешті, постаратися самому що-небудь створити.

Я. Вімпфелінг, професор і ректор Гейдельберзького університету, у першому систематичному трактаті про виховання "Керівник німецького юнацтва" сформулював мету виховання німецького юнацтва – моральність на релігійній основі.

Серед педагогів релігійного напрямку можна виділити мислителів, схильних до тієї або іншої конфесії, а також учених, які стояли поза конфесійною ідеологією. До першої групи можна віднести В. ф. Ферстера, М. Дурша, до другої Р. Штайнера.

М. Дурш в своїй праці "Педагогіка, або Наука християнського виховання за правилами католицької віри" (1845) прагнув довести, що поза католицькою церквою неможливе будь-яке виховання. Повне пізнання людської природи він вбачав лише в божественному одкровенні, істинно зрозумілому тільки в римо-католицькій церкві, і звідси вивів всі завдання і засоби виховання, які не передбачали участі сучасної науки.

Не зважаючи на те, що містично-антропологічна концепція Р. Штайнера (1861-1925) зовні пронизана антиконфесійним духом, її основа нерозривно пов'язана з ідеями християнської педагогіки. У роботі "Курс народної педагогіки" він підкреслював, що школа повинна будуватися на глибокому пізнанні людини, а її метою може бути, перш за все, формування гуманної особи. Як головний напрям виховання Р. Штайнер визначив пошук ефективних шляхів емоційно-естетичного розвитку особи [31: 245].

У працях сучасних зарубіжних авторів у сфері релігійного виховання (Р. Арнольд, А. Бухер, Г. Дергер, І. Лотт, Ф. Кауфман) наголошується, насамперед, на багатій шкільній традиції церкви, а школа, де ведеться релігійне виховання, розглядається як сприятливе середовище для затвердження віри, поєднаної з людською культурою.

Значний внесок у розвиток категорії виховання у педагогіці зробили відомі німецькі вчені К. Ясперс та Б. Толькетер, які значно розширили сферу екзистенціальної педагогіки [33: 106].

Підсумовуючи наше дослідження, зазначимо, що ідея толерантності завжди посідала чільне місце у працях великих мислителів різних епох. І сьогодні це питання, безумовно, набуває особливої актуальності, у час глобалізації та розвитку міжнародних відносин, коли часто на одній території доводиться співіснувати представникам різних націй та релігій.

Акцентована увага на окремих проблемних аспектах змісту і поняття толерантності зумовлює значущість подальших наукових пошуків даного напрямку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Роменець В. А. Історія психології Стародавнього світу і Середніх віків / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 1983. – 423 с.
2. Аристотель. Поэтика. Риторика ; [пер. с греческого В. Аппельрот, вступ. статья, коммент. С. Ю. Трохачев, пер. с греческого Н. Платонова]. – СПб. : Азбука, 2000. – 348 с.
3. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов : пер. с англ.]. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
4. Religionslexikon. Kompaktwissen für Schuler und junge Erwachsene // Georg Bubolz. – Frankfurt am Main : Cornelsen Scriptor, 1990. – 370 s.
5. Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди / [за ред. О. Г. Дзеверіна]. – К. : Вища школа, 1972. – 246 с.
6. Русова С. Вибрані педагогічні твори : у 2-х кн. / С. Русова. – К. : Либідь, 1997. – Кн. 2. – 320 с.
7. Ващенко Г. Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава : Полтавський вісник, 1994. – 192 с.
8. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям / В. А. Сухомлинский // Избр. произв. : в 5-ти т. – Т. 3. – 302 с.
9. Дем'янчук С. Я. Зміст виховання учнів на ідеях миру / С. Я. Дем'янчук // Педагогіка єдиного і цілісного миру // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Рівне : Педінститут, 1995. – С. 3–5.
10. Кабатченко М. В. Педагогика мира : постановка проблемы, её обоснование / М. В. Кабатченко. – Советская педагогика. – 1989. – № 1. – С. 132–137.
11. Ковалева Г. Н. Воспитание в духе мира, социальная ответственность, сотрудничество : материалы международного педагогического проекта Р.Е.А.С.Е / Г. Н. Ковалева // Центр педагогики мира. – М., 1993. – С. 109–125.
12. Сиротенко А. Й. Уроки миру в школі. – Сер. 7. Педагогіка / Т-во "Знання". – УРСР, 1987. – № 8. – 47 с.
13. Балл Г. О. Гуманістичні засади педагогічної діяльності / Г. О. Балл // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 2. – С. 3–11.
14. Білоусова В. О. Гуманізація відносин як передумова виховання учнів в душі миру. / В. О. Білоусова, В. Т. Бабич // Виховання учнівської молоді в душі миру і взаєморозуміння. – Рівне : Педінститут, 1992. – С. 111–112.
15. Сухомлинська О. В. Ногами людина повинна вrostати у землю своєї Батьківщини, але очі її хай оглядають весь світ / О. В. Сухомлинська // Відродження. – 1993. – № 3–4. – С. 6–8.
16. Євтух В. Етнічна меншина : поняття, ознаки, функції / В. Євтух // Філософська та соціологічна думка. – 1994. – № 1–2. – С. 159–175.
17. Здіорук Сергій Іванович. Суспільно-релігійні відносини : виклики України ХХІ століття / Сергій Іванович Здіорук // Національний ін-т стратегічних досліджень. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.
18. Саган О. Н. Православ'я в контексті культурного розвитку українського народу : дис. ... кандидата філос. наук : 09.00.06 / Саган Олександр Назарович. – К., 1993. – 186 с.
19. Яськів Б. І. Релігія в контексті генезису української національної ідеї : дис. ... кандидата. філос. наук : 09.00.11 / Яськів Богдан Іванович. – Рівне, 1996. – 183 с.
20. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному вимірі (політологічний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.01 / О. В. Шуба. – Львів, 1999. – 22 с.
21. Бондаревская Е. В. Личностно-ориентированное образование : опыт разработки парадигмы / Е. В. Бондаревская. – Ростов-па-Дону, 1997. – 145 с.
22. Гегель Г. Феноменология духу / Г. Гегель, В. Фридрих ; [пер. Петро Тарашук]. – К. : Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2004. – 548 с.
23. Шопенгауэр А. Свобода воли и нравственность / А. Шопенгауэр. – М. : Республика, 1992. – 422 с.
24. Коменский Я. А. Воскресший Форцей, или об изгнании из школ косности / Я. А. Коменский // Избр. пед. соч. : в 2-х т. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. – С. 112–133.
25. Руссо Ж.-Ж. Эмиль. Или о воспитании / Ж.-Ж. Руссо // Пед соч. в 2-х т. – М. : Педагогика, 1981. – Т. 1. – 592 с.
26. Толстой Л. Н. Соединить в себе любовь к делу и к ученикам / Л. Н. Толстой // Учитель. Статьи. Документы. Педагогический поиск. Воспоминания. Страницы литературы. – М., 1991. – 95 с.
27. Френе С. Педагогические инварианты / С. Френе // Избр. пед. соч. – М., 1990. – С. 265–302.
28. Спок Б. Ребенок и уход за ним / Б. Спок. – М.: Русс. лит. ЛТД, 1991. – 496 с.
29. Бубер М. Я и ты / М. Я. Бубер ; [пер. с нем.]. – М. : Высшая школа, 1993. – 175 с.
30. Ideologic und Utopie. – Bonn : Cohen, 1929. – 230 s
31. Beck C. Moral education / C. Beck, B. Crittenden, E. Sullivan. – New York, 1991. – 422 p.
32. Jaspers. K. Die geistige Situation der Zeit. Vierter, unveränderter Abdruck der im Sommer 1932 bearbeiteten 5 / K. Jaspers. – Auflage, Berlin, 1955. – 162 s.
33. Здіорук С. І. Стратегічні аспекти національно-культурної політики України / С. І. Здіорук, Б. О. Парахонський, О. Л. Валецький. – К., 1995. – 76 с. – (Сер. "Наукові доповіді" / Рада національної безпеки при Президенті України ; Національний ін-т стратегічних досліджень; Вип. 48).
34. Саган О. Н. Вселенське православ'я : суть, історія, сучасний стан / О. Н. Саган. – К. : Світ знань, 2004. – 910 с.

35. Сериков В. В. Личностно-ориентированное образование / В. В. Сериков // Педагогика. – 1994. – № 5. – С. 24–29.
36. Таланов В. Педагогика толерантности / В. Таланов // Высшее образование в России. – 2001. – № 5. – С. 41–43.
37. Diagnosis of our time : Wartime essays of a sociologist. – London, 1943. – 398 s.

Матеріал надійшов до редакції 07.07. 2010 р.

Кошевич Д. Ю. Эволюция идеи толерантности в отечественных и зарубежных научных исследованиях.

В статье проанализированы основные исторические подходы формирования этноконфессиональной толерантности. Определены приоритетные методики развития идей этноконфессиональной толерантности. На основании отечественных и зарубежных исследований обоснована актуальность проблемы формирования этноконфессиональной толерантности.

Koshevych D. Yu. Tolerance Evolution in the Native and International Studies.

The article analyzes the main historical approaches of ethno-denominational tolerance formation. Priority-oriented methods of ethno-denominational tolerance ideas development are determined. On the grounds of native and international studies the timeliness of ethno-denominational tolerance formation is motivated.